

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE CRIMINALIZATION OF VIOLATIONS ON TERRITORIAL INTEGRITY AND IMMUNITY UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE

Звонарьов О.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет

Мохонько О.О., к.ю.н.,
старший викладач кафедри кримінального процесу
та криміналістики
Національна академія Служби безпеки України

У статті розглядаються історичні передумови та основні етапи криміналізації посягання на територіальну цілісність і недоторканність за законодавством України.

Визначено, що нормативне наповнення змісту міжнародно-правового принципу територіальної цілісності передбачає створення комплексної системи юридичних гарантій безпеки цілісності державної території та непорушності державних кордонів. Особлива роль у правовому забезпеченні цілісності державної території належить кримінальному законодавству, яке передбачає найбільш суворі види юридичної відповідальності за злочинні посягання на територіальну цілісність і недоторканність України.

В Україні встановлення відповідальності за посягання на територіальну цілісність держави пов'язане з політичними подіями першої половини 90-х років XX сторіччя та заявами з боку вищих органів державної влади російської федерації стосовно територіальних претензій до України.

Верховна Рада України змушена була реагувати на такі заяви та дії російської сторони не лише відповідними дипломатичними та політичними заявами, а й реальними кроками, у тому числі кримінально-правового характеру, щодо захисту територіальної цілісності держави. У 1991 році Верховна Рада України вперше встановила відповідальність не лише за заклики до насильницьких повалення чи зміни державного і суспільного ладу, а й за заклики чи інші дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України.

Надалі з метою посилення захисту конституційного ладу, територіальної цілісності України та громадської безпеки Верховна Рада встановила відповідальність за посягання на територіальну цілісність як окремих самостійний злочин.

Підкреслено, що протягом всієї новітньої історії незалежної України кримінальне законодавство залишається важливим інструментом у забезпеченні територіальної цілісності і недоторканності держави як важливої складової національної безпеки України.

Зауважено, що кримінально-правова політика у сфері забезпечення територіальної цілісності і недоторканності держави повинна бути виваженою, мати науково-обґрунтований характер та спиратися на положення довгострокової державної політики у цій сфері з урахуванням наявних, скритих та потенційних загроз територіальній цілісності держави.

Ключові слова: міжнародно-правовий принцип територіальної цілісності, кримінальна відповідальність, посягання на територіальну цілісність і недоторканність, законодавство України, криміналізація.

The article examines the historical prerequisites and main stages of criminalization of encroachment on territorial integrity and inviolability under the legislation of Ukraine.

It is determined that the normative content of the content of the international legal principle of territorial integrity involves the creation of a comprehensive system of legal guarantees of the security of the integrity of the state territory and the inviolability of state borders. A special role in the legal provision of the integrity of the state territory belongs to criminal legislation, which provides for the most severe types of legal liability for criminal encroachments on the territorial integrity and inviolability of Ukraine.

In Ukraine, the establishment of liability for encroachment on the territorial integrity of the state is associated with the political events of the first half of the 90s of the XX century and statements by the highest state authorities of the Russian Federation regarding territorial claims to Ukraine.

The Verkhovna Rada of Ukraine was forced to respond to such statements and actions of the Russian side not only with appropriate diplomatic and political statements, but also with real steps, including those of a criminal nature, to protect the territorial integrity of the state. In 1991, the Verkhovna Rada of Ukraine for the first time established responsibility not only for calls for the violent overthrow or change of the state and social order, but also for calls or other actions aimed at violating the territorial integrity of Ukraine.

Later, in order to strengthen the protection of the constitutional order, territorial integrity of Ukraine and public security, the Verkhovna Rada established responsibility for encroachment on territorial integrity as a separate independent crime.

It is emphasized that throughout the modern history of independent Ukraine, criminal legislation remains an important tool in ensuring the territorial integrity and inviolability of the state as an important component of the national security of Ukraine.

It was noted that criminal law policy in the field of ensuring the territorial integrity and inviolability of the state should be balanced, scientifically based and based on the provisions of long-term state policy in this area, taking into account existing, hidden and potential threats to the territorial integrity of the state.

Key words: international legal principle of territorial integrity, criminal liability, encroachment on territorial integrity and inviolability, legislation of Ukraine, criminalization.

Територіальна цілісність як принцип міжнародного публічного права означає заборону насильницького захоплення, приєднання або розчленування території держави. Мета цього основного принципу міжнародного права – забезпечення стабільності міжнародної системи, оскільки ніщо так не дестабілізувало міжнародні відносини, як посягання на територіальну цілісність держав. З огляду на це в п. 4 ст. 2 Статуту ООН та інших міжнародно-правових актах закріплено положення про заборону використовувати силу або загрозу силою проти територіальної недоторканності держав.

Імплементация принципу територіальної цілісності та непорушності кордонів у національне законодавство України відбувалася одночасно з юридичним оформленням відокремлення України від СРСР шляхом загального підтвердження цих принципів у таких основоположних документах як Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, Закон України від 12 вересня 1991 року «Про правонаступництво», Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від

21 грудня 1991 року та ін. Остаточо суверенітет та територіальне верховенство української держави закріплено в Конституції України 1996 року. У ст.ст. 1 та 2 Конституції України проголошено, що суверенітет України як суверенної, незалежної держави поширюється на всю її територію, що в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. У ст. 17 Конституції також вказано, що захист суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Важлива роль у захисті територіальної цілісності держави належить кримінальному законодавству. В сучасних умовах, коли перед Україною постала реальна загроза її територіальній цілісності, розробка проблем кримінально-правового забезпечення територіальної цілісності держави є надзвичайно актуальним питанням.

Вивчення історичного досвіду кримінально-правового забезпечення територіальної цілісності та недоторканності України дозволить визначити шляхи щодо подальшого вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства у цій сфері.

Проблеми відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України тією чи іншою мірою розглядалися у роботах таких науковців як Ю.В. Александров, П.П. Андрушко, Г.В. Андрусів, О.Ф. Бантишев, О.О. Дудоров, В.С. Картацев, В.А. Клименко, С.Я. Лихова, В.О. Навроцький та ін. Зазначені автори ґрунтовно вивчали вказані проблеми головним чином з позицій сучасного кримінального законодавства України. Проте історичні передумови криміналізації відповідних діянь та причини змін у їх нормативному регулюванні потребують подальшого наукового дослідження.

Метою статті є дослідження історичних передумов криміналізації посягання на територіальну цілісність і недоторканність за законодавством України.

Нормативне наповнення змісту міжнародно-правового принципу територіальної цілісності передбачає створення комплексної системи юридичних гарантій безпеки цілісності державної території та непорушності державних кордонів. Тому протягом останніх десятиліть на рівні національного права України створювався комплексний правовий механізм як для реалізації вказаного міжнародного принципу, так і для забезпечення на практиці територіальної цілісності України. В останньому важливе значення має встановлення юридичної відповідальності за порушення територіальної цілісності та непорушності кордонів держави. Особлива роль у правовому забезпеченні цілісності державної території належить кримінальному законодавству, яке передбачає найбільш суворі види юридичної відповідальності за злочинні посягання на територіальну цілісність і недоторканність України.

В Україні встановлення відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність держави пов'язане з політичними подіями першої половини 90-х років ХХ сторіччя. Як відомо, в кінці 80-х років ХХ століття в Радянському Союзі посилювалися відцентрові тенденції, які призвели до проголошення союзними республіками суверенітету на своїх територіях, і, врешті решт, до розпаду СРСР. Керівництво СРСР намагалося загальмувати цей процес у тому числі і за допомогою кримінально-правових засобів.

З метою «припинення діяльності різних націоналістичних і сепаратистських об'єднань, спрямованої на насильницьке порушення закріпленої Конституцією СРСР єдності території Союзу РСР» 2 квітня 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон СРСР «Про посилення відповідальності за посягання на національне рівноправ'я громадян і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР» [1]. Цим Законом норма про кримінальну відповідальність за заклики до насильницького повалення або зміни радянського державного і суспільного ладу

(Стаття 7 Закону «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 р. (ст. 62 КК УРСР 1960 р. в ред. 1989 р.), була доповнена відповідальністю за заклики до насильницького порушення закріпленої Конституцією СРСР єдності території Союзу РСР, союзних і автономних республік, автономних областей і округів, а також поширення з цією метою матеріалів такого змісту.

Проте у зв'язку з проголошенням 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України вказана норма до КК УРСР на той момент не потрапила. Не існувала норма щодо кримінально-правового захисту територіальної цілісності і недоторканності України і на момент утворення незалежної держави 24 серпня 1991 року. У цей період між Україною та Росією ще не виникало питання щодо державно-правового статусу Криму та міста Севастополя.

На той час основні питання українсько-російських відносин були врегульовані «Договором між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою» від 19 листопада 1990 р. У статті 6 Договору, зокрема, зазначалося, що «Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність Української Радянської Соціалістичної Республіки і Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в нині існуючих у межах СРСР кордонах» [2].

Однак вже в серпні 1991 року російські політики почали робити заяви про те, що для російської сторони питання кордонів залишилися відкритими і, що в разі остаточного розпаду Радянського Союзу вона буде піднімати питання щодо можливого їх перегляду [3]. Подальший перебіг подій засвідчив, що саме так і відбулося. Аналіз документів вищих органів державної влади російської федерації 1990-х років [4] свідчить, що з перших днів після розпаду Радянського Союзу, вона не визнавала легітимності рішень Постанов СРСР, РРФСР і УРСР 1954 р. щодо передачі Кримської області до складу України. Ця обставина стала причиною перманентного протистояння та напруги у взаємостосунках обох держав у подальший період.

Верховна Рада України змушена була реагувати на такі заяви та дії російської сторони не лише відповідними дипломатичними та політичними заявами, а й реальними кроками, у тому числі кримінально-правового характеру, щодо захисту територіальної цілісності держави. Так, Президія Верховної Ради України вже 29 серпня 1991 р. прийняла Постанову, у якій «у зв'язку з проголошенням України незалежною демократичною державою та потребою правового захисту її суверенітету, конституційного ладу, внутрішньої і зовнішньої безпеки» доручалося Кабінету Міністрів України та комісіям Верховної Ради розробити і до 1 грудня 1991 року подати на розгляд Верховної Ради України проект Закону про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу Української РСР (нову редакцію глави 1 «Державні злочини») [5].

Але ще до прийняття нової редакції глави 1 Особливої частини КК УРСР у зв'язку з посиленням напруженості у кримському питанні 11 жовтня 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України» [6]. Відповідно до цього закону «з метою запобігання порушенню територіальної цілісності України, припинення закликів до зміни її кордонів» Верховна Рада України у новій редакції статті 62 Кримінального кодексу Української РСР вперше встановила відповідальність не лише за заклики до насильницьких повалення чи зміни державного і суспільного ладу, а й за заклики чи інші дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України. Не можна не зауважити, що при цьому фактично були використані відредаговані положення Закону СРСР від 2 квітня 1990 р. «Про посилення

відповідальності за посягання на національне рівноправ'я громадян і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР».

Нова редакція глави 1 Особливої частини КК України «Злочини проти держави» була прийнята Законом України від 17 червня 1992 року «Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України» [7]. Вказаним законом до особливо небезпечних злочинів проти держави були віднесені заклики до насильницьких повалення чи зміни конституційного ладу або порушення територіальної цілісності України, відповідальність за які передбачалася статтею 62 КК України.

За ст. 62 КК України в редакції від 17.06.92 р. публічні заклики до насильницьких повалення чи зміни конституційного ладу або насильницького порушення закріпленої Конституцією України її територіальної цілісності, а так само розповсюдження матеріалів з закликами до вчинення таких дій каралися позбавленням волі на строк до трьох років або штрафом до двадцяти двох офіційно встановлених розмірів заробітної плати. Ті ж дії, вчинені повторно або організованою групою осіб каралися позбавленням волі на строк до семи років.

Слід зазначити, що порівняно із редакцією Закону України від 11 жовтня 1991 року назва та зміст кримінально-правової норми в редакції Закону України від 17 червня 1992 р. дещо змінилися. Так, у новій редакції ст. 62 КК України 1960 р. залишилася відповідальність в одній нормі за посягання на два безпосередніх об'єкти – конституційний лад та територіальну цілісність України. Разом з тим об'єктивну сторону цього діяння складала лише публічні заклики до насильницьких повалення чи зміни конституційного ладу або насильницького порушення закріпленої Конституцією України її територіальної цілісності, а так само розповсюдження матеріалів з закликами до вчинення таких дій. Натомість, в ст. 62 КК в редакції Закону України від 11.10.91 р. передбачалась відповідальність як за публічні заклики до вчинення злочину, а також розповсюдження матеріалів з закликами до вчинення таких дій, так і за інші дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України. Крім того у Законі від 17.06.92 р. в якості особливо кваліфікуючої ознаки вже не передбачалось дії, вчинені за завданням іноземних організацій або їх представників.

Отже не зважаючи на те, що нова редакція глави 1 Особливої частини КК України 1960 р. мала на меті посилення правового захисту суверенітету, конституційного ладу, внутрішньої і зовнішньої безпеки України, кримінально-правовий захист територіальної цілісності України дещо послабився за рахунок звуження об'єктивної сторони відповідного складу злочину. Фактично за ст. 62 КК в редакції Закону України від 17.06.92 р. відповідальності підлягали лише публічні заклики та розповсюдження матеріалів з закликами до насильницького порушення закріпленої Конституцією України її територіальної цілісності. Вочевидь, що посягання на територіальну цілісність України явно не обмежувалися вказаними діяннями, однак всі інші можливі дії не були криміналізовані.

Цей недолік законодавець спробував усунути у новій редакції норми, що передбачала відповідальність за посягання на територіальну цілісність України. З метою посилення захисту конституційного ладу, територіальної цілісності України та громадської безпеки 24 грудня 1993 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави» [8]. Зокрема, була прийнята нова редакція статті 62 КК України, яка отримала назву «Посягання на територіальну цілісність України». У новій редакції статті 62 КК вперше передбачена відповідальність за посягання на територіальну цілісність як окремий самостійний злочин. Крім

того, була також значно розширена об'єктивна сторона складу злочину. Відтепер умисні дії, вчинені з метою зміни території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а так само публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій – каралися позбавленням волі на строк до п'яти років. Ті ж дії, якщо вони вчинені представником влади, або за попереднім зговором групою осіб, або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, – каралися позбавленням волі на строк від трьох до десяти років. Дії, передбачені частинами 1 і 2 цієї статті, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків, – каралися позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років.

У КК України 2001 року залишилася окрема норма, що передбачає відповідальність за посягання на територіальну цілісність держави. Суспільно небезпечні діяння щодо територіальної цілісності були розміщені у статті 110 КК «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» та віднесені до злочинів проти основ національної безпеки України (Розділ 1 Особливої частини КК).

Диспозиція ст. 110 КК України 2001 р. практично без змін відтворювала диспозицію ст. 62 КК України 1960 р. в редакції від 24.12.93 р. Так, за ч. 1 ст. 110 КК караються умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій. Кваліфікованими видами цього складу злочину за ч. 2 ст. 110 КК є вчинення тих самих дій особою, яка є представником влади; або повторно; або за попередньою змовою групою осіб; або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі. Особливо кваліфікованими видами цього складу злочину за ч. 3 ст. 110 КК є вчинення дій, передбачених частинами 1 та 2 ст. 110 КК, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків.

Головні зміни у статті 110 нового КК стосувалися розміру та виду покарання за вказаний злочин. За діяння, передбачені ч. 1 ст. 62 КК України 1960 р. (в редакції від 24.12.93 р.), встановлювалося покарання у вигляді позбавлення волі на строк до п'яти років, за кваліфікований склад злочину (ч. 2 ст. 62 КК) – позбавлення волі на строк від трьох до десяти років, за особливо кваліфікований склад (ч. 3 ст. 62 КК) – позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років. В цілому цей злочин відповідно до ст. 7-1 КК України 1960 р. відносився до категорії тяжких злочинів.

Натомість, за вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 110 КК України 2001 р., було передбачене покарання у вигляді обмеження волі на строк до трьох років або позбавлення волі на строк до трьох років. За вчинення дій, передбачених ч. 2 ст. 110 КК, передбачене покарання у вигляді обмеження волі на строк від трьох до п'яти років або позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років. За вчинення дій, передбачених ч. 3 ст. 110 КК, передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк від семи до дванадцяти років.

За класифікацією злочинів відповідно до ст. 12 КК 2001 р., діяння, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, є злочинами середньої тяжкості. Вчинення злочину такого ступеня тяжкості могло мати такі юридичні наслідки для особи:

1) особа, яка вперше вчинила злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, могла бути звільнена від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею її на поруки (на підставі ст. 47 КК) та у зв'язку із зміною обстановки (на підставі ст. 48 КК);

2) особа, яка вчинила злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, звільнялася від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінчення строків давності (5 років) за ст. 49 КК;

3) на підставі ст. 75 КК особу, яка вчинила злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, могло бути звільнено від відбування покарання з випробуванням;

4) особа, яка вчинила злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, звільнялася від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (5 років) за ст. 80 КК;

3) завчинення злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, до особи могло бути застосоване умовно – дострокове звільнення від покарання при умові фактичного відбуття засудженим не менше половини строку покарання, призначеного судом за вказаних злочин.

Лише діяння, передбачене ч. 3 ст. 110 КК, за класифікацією злочинів відповідно до ст. 12 КК, є *особливо тяжким злочином* із відповідними юридичними наслідками.

На нашу думку, при прийнятті нового КК України у 2001 році мала місце явна недооцінка законодавцем суспільної небезпечності посягання на територіальну цілісність як одного із злочинів проти основ національної безпеки України. Можливо на той момент не останню роль у цьому відіграла політична ситуація навколо кримського питання. Після підписання 31 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та росією [9], який юридично закріпив територіальну цілісність обох держав і непорушність існуючих кордонів, відкрите протистояння між Україною та росією щодо проблеми визначення статусу Криму й міста Севастополя на тому етапі було формально завершено. Але фактично російська федерація не припиняла розвідувально-підливну діяльність проти України, що врешті-решт вилізло у пряме військове протистояння України з росією. Події початку 2014 року, пов'язані з незаконною анексією росією Криму та військовою підтримкою сепаратистських рухів на сході України, засвідчили, що територіальна цілісність держави як одна з основ національної безпеки знаходиться під прямою і явною загрозою.

В цих умовах гостро постало питання щодо прийняття необхідних заходів щодо посилення відповідальності за дії, спрямовані на шкоду територіальній цілісності України. Законодавець, оцінивши високий ступінь суспільної небезпечності таких злочинів, намагався виправити вказану вище помилку щодо відносної м'якості покарання за посягання на територіальну цілісність України.

З метою посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України, у тому числі і за дії, спрямовані на посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, Верховною Радою були прийняті Закони України № 1183-VII від 08.04.2014, № 1689-VII від 07.10.2014, якими були внесені суттєві зміни у санкцію статті 110 КК України [10; 11].

Зокрема, було виключено обмеження волі як альтернативний вид покарання, залишено позбавлення волі як основне покарання (зі збільшенням строків за ч. 1 та 2 ст. 110 КК, та встановленням максимальних термінів позбавлення волі – від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі за ч. 3 ст. 110 КК), а також в якості додаткового покарання передбачена конфіскація майна. Відповідно до ст. 12 КК діяння, передбачене ч. 1 ст. 110 КК у новій редакції є нетяжким злочином, за ч. 2 ст. 110 – тяжким, за ч. 3 ст. 110 КК – особливо тяжким злочином.

Крім того Законом України від 19 червня 2014 року № 1533-VII "Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму" [12] Кримінальний кодекс був доповнений статтею 110-2, яка передбачає відповідальність за фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України. За ч. 1 ст. 110-2 КК фінансування дій, вчинених з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до двох років та з конфіскацією майна.

Прийняття вказаних доповнень до кримінального законодавства свідчить про усвідомлення вищими органами державної влади ступеня загроз територіальній цілісності України та необхідності посилення її кримінально-правового захисту. Проте, як і в попередні роки, реакція держави на виклики територіальній цілісності виявилася хоч і швидкою, але «емоційною» та недостатньо продуманою. Про що свідчать висновки Головного науково-експертного управління ВР України на проекти вказаних доповнень до КК України [13; 14].

Наведений аналіз історичних передумов криміналізації посягання на територіальну цілісність і недоторканність за законодавством України, дозволяє стверджувати, що:

- протягом всієї новітньої історії незалежної України кримінальне законодавство залишається важливим інструментом у забезпеченні територіальної цілісності і недоторканності держави як важливої складової національної безпеки України;

- кримінально-правова політика у сфері забезпечення територіальної цілісності і недоторканності держави повинна бути виваженою, мати науково-обґрунтований характер та спиратися на положення довгострокової державної політики у цій сфері з урахуванням наявних, скритих та потенційних загроз територіальній цілісності держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про посилення відповідальності за посягання на національне рівноправ'я громадян і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР: Закон СРСР від 2 квітня 1990 року № 1403-1. URL: <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10976.htm> (дата звернення: 15.01.2025).
2. Про ратифікацію Договору між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою: Постанова Верховної Ради Української РСР від 22 листопада 1990 року № 495-XII / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_011 (дата звернення: 15.01.2025).
3. Територіальні претензії України: як вдавалося зберегти свою цілісність. URL: <https://focus.ua/uk/politics/587879-teritorialni-pretenziji-ukrajini-yak-vdavalosya-zberegiti-svoyu-cilisnist> (дата звернення: 15.01.2025).
4. Документи парламентів України та Росії 1990-х років щодо статусу Криму та міста Севастополя. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/dokumenty-parlamentiv-ukraini-ta-rosii-1990-ki-rokiv-shchodo-statusu-krimu-ta-mista-seva> (дата звернення: 15.01.2025).
5. Про підготовку законопроекту про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу Української РСР: Постанова Президії Верховної Ради України від 29 серпня 1991 р. № 1450-XII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1450-12> (дата звернення: 15.01.2025).
6. Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України: Закон України від 11 жовтня 1991 р. № 1649-XII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1649-12> (дата звернення: 15.01.2025).
7. Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України: Закон України від 17 червня 1992 р. № 2468-XII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2468-12> (дата звернення: 15.01.2025).
8. Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави: Закон України від 24 грудня 1993 року № 3805-XII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3805-12>

9. Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією: Закон України від 14 січня 1998 року № 13/98-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/13/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2025).

10. Про внесення змін до Кримінального кодексу України: Закон України від 8 квітня 2014 року № 1183-VII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1183-18/para8#n8>

11. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини: Закон України від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1689-18/para10#n10> (дата звернення: 15.01.2025).

12. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму: Закон України від 19 червня 2014 року № 1533-VII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1533-18/para5#n5>

13. Висновок на проект Закону України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму)". URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50842 (дата звернення: 15.01.2025).

14. Висновок на проект Закону України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України)". URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50384 (дата звернення: 15.01.2025).